

Пастушенко Л. А.

ІДЕЯ ЦЕРКОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ХРИСТИАНСКАЯ МЫСЛЬ» (1916–1917)

У статті проаналізовано зміст публікацій у київському релігійно-філософському часописі «Християнська думка», присвячених питанням реформування Російської православної церкви початку ХХ ст.

Ключові слова: «Християнська думка», Російська православна церква, церковне реформування, державно-церковні відносини, соборність, парафіяльне питання, храмове богослужіння.

У надрукованій у перших числах київського часопису «Християнська думка» статті «Росія і Православ'я» (1916) [10] Василь Зеньковський, оцінюючи тогочасну духовну ситуацію в Росії, характеризує її як «час кризи» і «час історичного випробування». З одного боку, цю кризу виразнювали наявні суперечності російської дійсності, що особливо загострилися під час війни: «ніколи, здається, не оголювались так язви Росії, ніколи не поставали так болісно невпорядкованість нашого життя, культурна відсталість та історична інертність» [11, с. 8]. З іншого боку, кризова ситуація забезпечила «вдячне підґрунтя творчого становлення нових форм життя» [11, с. 7], важливого для історичного самовизначення Росії. Закликаючи інтелігенцію до відповідальної творчої співпраці, спрямованої на оновлення духовного життя країни, шлях до останнього В. Зеньковський убачав передусім у розв'язанні назрілих проблем релігійного життя, пов'язаних із «долями Православ'я в Росії» [11, с. 10].

Наведені міркування, на нашу думку, найяскравіше виразнюють основне завдання часопису «Християнська думка» – у хворобливий час кризи, час історичного випробування, всіма силами сприяти оновленню релігійного життя Росії. Видавець і головний редактор журналу, колишній професор морального богослов'я Київської духовної академії, талановитий релігійний мислитель Василь Екземплярський об'єднав навколо цього видання тих російських інтелектуалів, котрі почули «заклик часу» до участі у спільній творчій праці для духовного відродження російського суспільства на засадах православ'я. Авторами часопису стало чимало відомих філософів і богословів, найактивнішу частину яких становила київська духовно-академічна й університетська професура – Петро Кудрявцев, Василь Зеньковський, Володимир Завітневич, Володимир Рибинський, Іван Четверіков, о. Павло Светлов, о. Микола Боголюбов тощо. Журнал «Християнська думка» став друкованим орга-

ном Київського релігійно-філософського товариства (1908–1918), одного з найважливіших осередків релігійно-філософського відродження в Києві початку ХХ ст.

Маючи на меті сприяти «зростанню християнської думки в Росії через відповідь на релігійні запити сучасного суспільства і... з'ясуванню у його свідомості справді християнських підвалин життя» [36], часопис був зорієнтований не на вузьке коло фахівців, а на широкий читацький загал. Відповідно, розміщені у «Християнській думці» статті мали науково-популярний характер і були написані у жанрі релігійно-філософської публіцистики. Така налаштованість редакції журналу виразнювала загальну тенденцію російської думки початку ХХ ст., для якої публіцистика ставала чи не єдиним засобом прояву суспільно-політичної ініціативи. Тогочасних російських інтелектуалів об'єднувало переконання у необхідності не так теоретичної богословської чи філософської, як практичної духовно-проповідницької діяльності, цілеспрямованого впливу на самосвідомість і волевиявлення російського суспільства, формування його активної позиції у справі розв'язання злободенних проблем політичного, культурного і церковного життя Росії. Тож недаремно редакція журналу зверталася до читачів із закликами творчої співпраці на благо оновленої Росії [24].

Ідея створення часопису, зорієнтованого на висвітлення й оцінку найважливіших подій у житті країни з православно-християнських позицій, визрівала у колі ліберально налаштованої частини київської духовно-академічної професури з початку ХХ ст. Зокрема, у 1906 р. Петро Кудрявцев, Володимир Рибинський та о. Олександр Лаголев висловили намір заснувати, на прогівагу науково-богословським «Трудам Київської духовної академії», часопис релігійно-публіцистичного спрямування «Киевское воскресное слово» [25, с. 191–192]. Однак їхній задум не здобув підтримки у керівництва КДА.

Це й не дивно, адже будь-які спроби «лівої партії» професури дати власну оцінку подіям суспільно-політичного та церковного життя Росії наражалися у стінах Академії на опір ідейних опонентів – представників консервативно налаштованої «правої партії». Достатньо згадати, приміром, ганебне вигнання з КДА Василя Екземплярського (1912), інспіроване інтригами «правих» професорів [30]. Таку саму участь ревнителі «устоїв» готували і Петру Кудряцеву, який, на думку Степана Голубєва [31, с. 132] та Дмитра Богдашевського [2, арк. 1], мав «нахабність» хизуватися «крайньою лівизною своїх поглядів» навіть на сторінках академічного журналу.

Не маючи можливості вільно висловлювати погляди на шпальтах академічних часописів, прогресивно налаштовані професори КДА були змушені друкувати свої поодинокі статті на суспільно-політичні та церковні теми у російських журналах ліберального спрямування, і то лише під псевдонімами¹. До цієї вимушеної обережності деякі з них вдавалися згодом і на сторінках «Христианской мысли».

За задумом ініціаторів, часопис «Христианская мысль» мав стати «органом православної самосвідомості, одушевленої вірою в життєве значення Христова Євангелія» [36]. Суть цього задуму, на нашу думку, якнайкраще розкрив головний редактор журналу В. Екземплярський у праці «Християнське юродство і християнська сила» [42]. Торкаючись однієї з нагальних для російської християнської думки початку ХХ ст. теми – життєвості християнських істин, їх ролі у врядуванні індивідуального та суспільного буття, – київський мислитель називає характерною ознакою сучасної доби гостру невідповідність реалій і цінностей російського суспільства євангельським заповідям, породжену звичкою повсякчасно зводити небесне до земного, примирювати та виправдовувати земні діяння божественними настановами. Але ж «саме наше життя отримує свій смисл від того, – зауважує В. Екземплярський, – наскільки відображається ця наша віра і любов на *дієвому* (курсив наш. – Л. П.) прагненні служити Царству Божому на землі, незалежно від форми та видимих результатів такого служіння» [42, 1, с. 85].

Налаштованість часопису «Христианская мысль» на таке «дієве служіння» визначила коло пріоритетних для нього тем і проблем: прояснення вічних цінностей християнського світорозуміння, висвітлення сучасних реалій життя через осмислення засадничих принципів православного віровчення, об'єктивний аналіз і незаангажовану оцінку тогочасних церковних

подій та явищ, окреслення найважливіших напрямів церковного реформування тощо.

Редакція та автори журналу були переконані у тому, що підґрунтям духовного оновлення російської спільноти на засадах християнства має стати насамперед практичне розв'язання актуальних і зловбодених проблем церковного життя, «долі Православ'я в Росії». У кожному номері журналу (особливо за 1917 р.) розміщено статті, що стосуються «гострих» церковних питань – передусім необхідності докорінних реформ Російської православної церкви.

У нашій розвідці спробуємо виокремити та проаналізувати основні питання, дотичні до проблематики церковного реформування, які постали предметом жвавого обговорення на сторінках «Христианской мысли».

Переконана в тому, що оновлення церковного життя має базуватися на принципі свободи, під гаслом *вільної церкви у вільній державі*, редакція журналу ще задовго до державного перевороту 1917 р. об'єдналася навколо ідеї вільної православної соборної Церкви [39, с. 160]. Релігійні філософи були впевнені у тому, що отримання церквою зовнішньої свободи (свободи від держави) – необхідна передумова розвитку її внутрішньої свободи, яка полягає у вільному прояві творчих потенцій, реалізації священного заповідю «любові та єдності» [19, с. 118].

Вимога надання свободи церкві ґрунтувалася на глибокому усвідомленні віджилості російського цезарепапізму, за якого держава постійно гальмувала вільні прояви церковних творчих сил, а церква була знаряддям поліцейської держави. Поєднання державної (юридичної) та церковної (канонічної) основ призводило до того, що держава надавала церковним канонам і релігійним обов'язкам примусових форм громадських повелінь; водночас церковні установи санкціонували закони та розпорядження державної влади, часто чужі для християнства і виправдані релігійними доводами [38, с. 100]. Тож автори журналу розуміли, що першочергові зусилля російської інтелігенції на шляху до релігійного оновлення країни мають бути скеровані насамперед у напрямі боротьби з церковно-державницьким консерватизмом, перегляду державно-церковних відносин.

Проблема взаємин між церквою та державою набула особливої гостроти у Росії початку ХХ ст., стаючи предметом палких дискусій на сторінках періодичних видань, публіцистичних статей і спеціальних досліджень, на Релігійно-філософських зібраннях у Санкт-Петербурзі (1901–1903), засіданнях Московського (1905–1918) та Петербурзького (1907–1917) релігійно-філософських товариств. Питання державно-церковних відносин активно обговорювали і на засіданнях Київського релігійно-філософського

¹ Наприклад, у 1913 р. під псевдонімом «К.» у прогресивному російському журналі «Церковно-общественный вестник» опубліковано «Нариси з історії старого слов'янофільства» П. Кудряцева.

товариства¹. Аби зрозуміти причини злободенності цього питання в Росії початку ХХ ст., варто стисло окреслити його історичний контекст.

Унаслідок панування двохсотлітньої синодальної системи, яку впровадив Петро I, Російська православна церква залишалася на початку ХХ ст. цілковито залежною від державної влади. Церква була організована як відомство православного сповідання, утворюючи один із найважливіших підрозділів єдиного державного механізму. Усвідомлення неадекватності статусу православної церкви як частини бюрократичного апарату та невідповідності петровських церковних перетворень канонічному устрою церкви на початку ХХ ст. стимулювало ініціативу негайного проведення церковної реформи для перегляду синодальної системи на Помісному Соборі [33, с. 10–49; 35, с. 99–146]. Необхідність церковного реформування усвідомлювали релігійно налаштована інтелігенція та духовенство, у колах якого під впливом революційних подій 1905 р. визрівала своєрідна «революційна ситуація» [37, с. 47]. Невдоволення існуючою державно-церковною системою оприявнилося, зокрема, у ліберальному маніфесті, підписаному 32 столітніми священиками, де було висунуто вимогу скликання собору, та у «Відгуках» єпархіальних архієреїв, в яких більшість російського єпископату виступила за кардинальні зрушення в усій церковній сфері [20; 35, с. 193–215]. Розуміла необхідність реформ і церковна влада – зокрема, в березні 1905 р. усі члени Св. Синоду одноголосно (всупереч консервативній позиції обер-прокурора Костянтина Победоносцева) надіслали імператору Миколі II пропозиції щодо проведення церковних перетворень, скликання Помісного Собору і встановлення патріаршества, однак під впливом обер-прокурора ці пропозиції було відхилено [33, с. 41–45]. Революційні події, Жовтневий маніфест 1905 р. і відставка Победоносцева стимулювали рішення Св. Синоду про створення спеціального Передсоборного Присутствія для попереднього обговорення всіх запланованих для соборного розгляду питань. Діяльність Присутствія тривала недовго (з 8 березня до 15 грудня 1906 р.), оскільки після відносної стабілізації державної системи світська влада, побоюючись подальшого зміцнення церковної самостійності, перервала його роботу, відклавши скликання Помісного

Собору на невизначений термін. Лише у 1911–1912 рр., унаслідок наполягань Держдуми з приводу церковного питання, роботу щодо підготовки Помісного Собору було поновлено. За ініціативою обер-прокурора Володимира Саблера цю функцію взяла на себе Передсоборна Нарада, що тривала до 1917 р. Таким чином, у 1913–1917 рр. Російська православна церква опинилась у невизначеній ситуації: Собор нібито готувався, але його скликання так і залишалось «перспективою», до того ж віддаленою початком Першої світової війни. Лише Лютнева революція 1917 р. і спричинена нею демократизація суспільно-політичного життя уможливили скликання Помісного Собору задля проведення церковного реформування [33, с. 50–97; 35; 37, с. 47–69].

Ця довгоочікувана подія стала новим потужним стимулом для осмислення державно-церковних відносин на сторінках тогочасних періодичних видань. Не залишилась осторонь і «Християнская мысль», що оприлюднила статтю професора Варшавського університету Павла Верховського² «Минулий, теперішній і можливий майбутній стан православної церкви в Росії» (1917) [3], у якій здійснено спробу оцінити взаємини держави та церкви в Росії з широкою історичної перспективи, висвітлюючи причини і характер петровських церковних реформ. Обстоюючи думку, що «історія ніколи і нічого не засуджує», а лише ставить своїм завданням «з'ясувати причини та умови, що призвели до тих чи інших наслідків» [3, с. 83], П. Верховський показує, що реформа Петра I була підготовлена попереднім перебігом історії, аналогічної з історією Західної Європи, а отже, є неминучим наслідком певних історичних причин, основними з яких стали поступова секуляризація російського життя та втрата духовенством свого авторитету. Якщо в період середньовіччя державно-церковні відносини розбудовувалися за принципом симфонії, на засадах взаємної співпраці, то з плином історії, мірою посилення російської державної влади та набуття нею характерних рис західного абсолютизму, світська ідея держави поступово витіснила релігійну. Реформаторська діяльність Петра I, цілковито зорієнтована на західноєвропейські зразки державного правління, була, по суті, всебічним утіленням західноєвропейських ідей «світської держави» та «спільного блага», що полягало у досягненні передусім матеріального добробуту підданих. Гарантом дотримання блага мала стати «поліцейська держава».

Висвітлюючи історико-культурне підґрунтя реформаторських звершень Петра I та його со-

¹ Це питання висвітлено у доповідях В. Екземплярського («Питання про свободу віросповідань у перші віки християнства», 1908; «Дебати в Державній думі з приводу віросповідного питання (до характеристики внутрішнього стану російської православної церкви)», 1911; «Деякі мотиви у віршах О. С. Хомякова і К. С. Аксакова», 1911; «Сучасний стан Православної Церкви», 1917; «Церковне питання на Україні», 1918), М. Істоміна («Цар і Патріарх. Взаємовідносини держави і Церкви в московський період Російської імперії», 1911) та ін. Див.: [32].

² Ця стаття П. В. Верховського є стислим викладом його ґрунтовного дослідження з означеної проблеми «Учреждение Духовной коллегии и "Духовный регламент"». К вопросу об отношении Церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права. Т. II. Материалы» (Ростов-на-Дону, 1916).

ратника Феофана Прокоповича, П. Верховський застерігає сучасників від засудження їхніх започаткувань, які лише увиразнили потреби тієї доби в упорядкуванні церковного життя. Натомість він пропонує оцінити в усій повноті історичні наслідки тогочасних церковних перетворень. У синодальний період Російська православна церква була позбавлена свого самобутнього існування та юридичного статусу й стала складником єдиного державного управління: «фактичне співробітництво церковної і державної влади між собою, як це було в московський період, поступилося місцем юридичній залежності одного інституту – церкви – від іншого – держави» [3, с. 81]. Роблячи висновок про «ненормальність» тогочасних церковно-державних відносин, П. Верховський осмислює шляхи їхнього врегулювання. Він заперечує слов'янофільську ідею повернення до державно-церковних взаємин допетровських часів, до властивого московському періоду російської історії «двовладдя царя і патріарха», неможливого в умовах секуляризації суспільного життя. Натомість професор обстоює ідею впровадження в Росії нових форм церковно-державних взаємин за зразком західноєвропейських країн, де із розвитком ідеї правової держави та невід'ємного від неї принципу свободи совісті постала «система державного над церквами верховенства». Згідно з цією схемою державно-церковних відносин церква набуває статусу автономної, «юридично незалежної», з відповідними правами самоврядування і самовизначення. Церковні та релігійні установи є публічно-правовими інститутами, взаємодія яких із державою розбудовується за принципом природної справедливості, відповідно до якого усі релігії рівні у своїх правах. Тож, підсумовує автор, і російська держава не повинна спиратися тільки на одне конфесійне віросповідання, хоча, враховуючи історико-культурні заслуги православ'я, має визнавати його першою релігією серед рівних.

Редакція і автори журналу «Христианская мысль» поділяли ті переконання російської ліберальної та церковної інтелігенції, згідно з якими справжню свободу від державного диктату Церква здобуде лише за умови її відокремлення від держави. Це з необхідністю передбачало утвердження принципу свободи совісті. На думку релігійних філософів, реальна свобода Церкви можлива тільки у конфесійно незаангажованій державі. Розбудова державно-церковних відносин на принципі свободи совісті та віросповідання створює передумови перетворення церкви із зовнішньоправової інституції на внутрішньорелігійний союз віруючих, до якого долучаються не за примусом, а за покликом серця.

Жваво обговорювані на сторінках «Христианской мысли» ідеї «відновлення справжньої церковності», «повернення до справжнього християнства» нерозривно пов'язані з вимогою пере-

гляду дій церкви, спрямованих на виправдання або ж підтримку офіційної політики російської держави, що часто суперечила християнським принципам. У ракурсі проблематики державно-церковних відносин у публікаціях журналу порушено одне з принципових питань релігійно-філософського відродження – питання про невідповідність реального життя християнським моральним ідеалам. Викривлення принципів нормальної державно-церковної взаємодії призводило, на думку авторів «Христианской мысли», до ганебних фактів дискредитації церкви, що полягають, кажучи словами П. Кудрявцева, у «підміні божого людським, небесного – земним, у користуванні релігією як засобом зміцнення політичного устрою, ...пристосуванні християнського віро- і моральнісного вчення до потреб панівного політичного ладу, умиртвінній живої релігійної думки, утисках свободи слова...» [12, с. 196]. Розглядаючи питання співвідношення християнства і політики у контексті проблеми історичного покликання російського народу, у праці «Росія і Царгород» (1916) [14] П. Кудрявцев доходить висновку про неприпустимість виправдання та обґрунтування за допомогою релігійних ідей політичних й економічних інтересів Росії, оскільки релігію не можна пристосовувати до вирішення земних завдань і справ.

До думки свого колеги по Київському релігійно-філософському товариству приєднується і В. Зеньковський. У статті «На новому шляху!» (1916) він заявляє про те, що не хоче бути прихильником популяризованої на той час представниками офіційного православ'я ідеї особливої, майже містичної близькості православ'я до самодержавства, оскільки не може змиритися з тими ганебними та жахливими фактами, коли «неправда старого устрою не тільки благословлялась деякими представниками церкви, але... в ім'я охорони старого порядку фальсифікувалась навіть свята істина Христового вчення» [9, с. 202]. У праці «Росія і Православ'я» Зеньковський нещадно критикує систему «офіційного православ'я», характерними ознаками якої стали цілковита відірваність від церковного життя і церковного люду; «тупа протидія усім церковним започаткуванням»; страх за Церкву, що «впливає з невіри в її силу»; відсутність свободи совісті; «страх перед свободою в церковному житті – і водночас рабська покірливість щодо зовнішньої влади» [11, с. 55–56]. На думку В. Зеньковського, через втрату органічного зв'язку з «церковним людом» офіційне православ'я набуває дедалі звироднілих і змертвілих форм, призводячи до найстрашнішого гріха проти церкви: «підміні любові та свободи зовнішнім ідеалом, забуття завітів Христових і насильницьке “насадження” християнства» [11, с. 56]. Не маючи

жодних ілюзій щодо спроможності синодальної влади здійснити церковні реформи, В. Зеньковський покладає це відповідальне завдання на «самодіяльність церковного люду», передусім церковної інтелігенції.

Проблема невідповідності християнського євангельського ідеалу та реального життя людини і суспільства, що є провідною для творчості В. Екземплярського, становить наскрізну тему всіх його праць, надрукованих у «Християнської мысли». Зокрема, у статті «Про напрям церковної реформи» (1917) він зазначає: питання церковного реформування постає тоді, коли звиродніння та перекручення самого духу церковного життя, яскравим свідченням якого є виправдання «в ім'я Христове» будь-якої «неправди в людському житті», спричиняє відчуження вірян від церкви [40, с. 189]. Коли світлий християнський ідеал та євангельське вчення затьмарюють чи перекручують люди, які промовляють від імені церкви, коли «практична організація церковного життя не допомагає людині йти до Христа шляхом Євангелія чи навіть перешкоджає цьому», й усе те, що видається «за Боже», насправді містить у собі «надто багато земного, людського», тоді віряни змушені шукати вільного та світлого шляху до свого Бога, руйнуючи усі перешкоди на шляху «живого Богоспілкування» [40, с. 92]. Провідна ідея, яку обстоює В. Екземплярський, полягає у тому, що основою церковної реформи має стати принципове розмежування церкви і держави як різних за цілями і природою інститутів, адже церква – царство Христове «не від світу цього», натомість держава – царство земне.

Однак, оскільки практичне «відокремлення» церкви від держави за тогочасних умов означало руйнацію імперії [35, с. 48], питання про церковне реформування набувало нерозривного зв'язку з політичним питанням про повалення самого підґрунтя Російської імперії – самодержавства.

Розуміючи це, автори «Християнської мысли» щиро вітали Лютневу революцію 1917 р., що мала наслідком падіння бюрократичної системи самодержавства та старого синодального устрою. «Привіт тобі, сонце російської свободи» [41, с. 190], – із радісним натхненням вигукує В. Екземплярський. Поділяючи радість колеги, у статтях із промовистими назвами «На добру путь» і «Слава Богу!» П. Кудрявцев вітає падіння монархії та скасування кари на смерть як моральну перемогу вільної Росії над старим ладом [12; 15].

Водночас релігійні філософи усвідомлюють, що церковне будівництво – справа не лише духовенства, а й усіх членів соборного тіла Церкви, тож за нових політичних умов на церковну інтелігенцію покладено особливу відповідальність – узяти активну участь у розбудові церковного життя на засадах зовнішньої (відділення церкви від держави) та внутрішньої свободи як вільного

єднання усіх во Христі [9, с. 202–206; 24]. Зовнішня свобода церкви, глибоко переконані автори журналу, є необхідною передумовою розкриття справжньої природи церковності, заснованої на началах соборності.

Ідея соборності, на якій ґрунтується життєвий устрій церкви, – одна з центральних ідей, крізь призму якої на сторінках «Християнської мысли» обговорювали усі питання церковного реформування [4–13; 16; 19; 21–22; 24; 39–40]. Релігійні філософи поділяють слов'янофільське визначення Церкви як соборної єдності в ім'я Бога і любові, такої єдності, де всі рівні, де не існує відмінностей за суспільним і церковним ієрархічним статусом, де «кожна клітинка є жива людська душа, тобто усвідомлююча та волююча особистість, пов'язана з іншою особистістю вірою і любов'ю» [8, с. 117]. На переконання авторів часопису, вихід церкви з кризового стану уможливиться тільки за умови найповнішого відновлення істинного ідеалу церковної соборності, розвитку громадського начала в церкві, сприятливого для вільного прояву кожної людської особистості. Ідеал соборності передбачає живу активну участь у житті церкви усіх її членів – не лише духовенства, а й мирян. Поширеному упередженому погляду на церкву як на випадкове «збіговисько» сторонніх один одному людей на сторінках журналу протиставлено ідею церковного організму як братерської єдності у Христі. Як нагадує Анатолій Журавовський, «сутністю Православ'я», «сутністю християнства», «сутністю церковності» є любов – забуття цієї істини в наш час призводить до тієї трагічної обставини, коли християнство стає лише особистісною справою окремого вірянина [4, с. 147]. Натомість церковне відродження має стати справжнім єднанням усіх у любові, дійсною «спільною справою» [4, с. 148], що передбачає усвідомлення величезної моральної відповідальності усіх членів соборної церкви за розбудову церковного життя [22, с. 135].

На думку В. Завітневича та В. Екземплярського, крізь призму ідеалу соборності має бути принципово переосмислена сама концепція очікуваного Всеросійського Церковного Собору [8; 39]. Розглядаючи різні підходи до ідеї собору, В. Завітневич виокремлює з-поміж них два протилежних: згідно з першим собор – це з'їзд вищих церковних сановників, «урядова установа, призначена лише для відправлення певних законодавчих і судово-адміністративних функцій»; відповідно до другого (який поділяють прихильники ідеалу соборності) собор є формою об'єднання усіх членів церкви для обміну думками, «поєднання усіх воль» в інтересах найкращого досягнення спільної мети – вищих, ідеальних взаємин людей у церкві та суспільстві [8, с. 116].

З ідеєю соборності автори «Християнської мысли» тісно пов'язували проблему реформу-

вання парафіяльного життя – того підґрунтя, на якому зростає цілісний організм Православної Церкви [6–8; 12–13; 21–23; 27–28; 40]. На початку ХХ ст. цю проблему жваво обговорювали на сторінках релігійної періодики. На думку прихильників церковних реформ, усупереч давньо-церковному розумінню парафії як «малої Божої Церкви», живої вільної організації, об'єднаної навколо храму як центру парафіяльного життя, у синодальний період історії Російської православної церкви парафії перетворилися на бюрократичні структури духовного відомства, цілковито підпорядковані єпископальній та державній владі. Це значно сприяло бюрократизації духовенства, його уподібненню чиновникові чи адміністратору, що призводило до втрати авторитету «пастирів» серед своєї «пастви», послаблення впливу церкви на суспільство. Питання парафіяльного життя набуло особливої актуальності під час революційних подій 1905–1906 рр., коли церковна громадськість почала активно заявляти про потребу рішучих практичних дій у напрямі реформування парафій для повернення колишнього авторитету Церкви [34, с. 137–140]. Усвідомлюючи значущість цієї проблеми, у 1905 р. Св. Синод звернувся до архіпастирів із закликом узятися за її розв'язання задля необхідного для «процвітання православної російської церкви єднання пастирів із паствою» [29, с. 11]. Розуміння церковною владою важливості парафіяльної реформи засвідчено у «Відгуках» єпархіальних архієреїв (1906), де центральне місце відведено питанням про канонічний і юридичний статус парафій та їхню роль у розбудові церковного життя [20; 29]. Проте перший проект парафіяльної реформи, випрацюваний Передсоборним Присутством у 1906 р., так і не було реалізовано. Та сама доля спіткала й інші проекти, розроблені у подальші роки. Зокрема, проект реформування парафій, запропонований у 1913 р. IV Державною Думою, «провалили» церковна та світська влади [12, с. 196]. Як зауважував П. Кудрявцев, цей проект, ґрунтований на ідеї живого зв'язку між пастирем і паствою, власне й не мав шансів на реалізацію за старого режиму¹ [12, с. 196].

Аналізуючи зазначену проблему, автори «Христианской мысли» виокремлюють основні напрями реформування парафіяльного життя,

¹ Прогноз П. Кудрявцева щодо розв'язання цієї проблеми цілком справдився – лише після Лютневої революції і повалення синодального режиму Тимчасовий уряд у червні 1917 р. затвердив «Тимчасове положення» про православну парафію, наділивши її статусом самоврядної основної церковної одиниці з широкою активністю мирян [37, с. 65]. Вироблені 7 (20) квітня 1918 р. Всеросійським Помісним Собором положення про православну парафію та парафіяльний статут, по суті, відтворювали основні пункти згаданого «Тимчасового положення». Соборні визначення ґрунтувалися на ідеї соборності, розумінні парафіяльного життя як тісної співпраці кліру та мирян у справі опікування парафіями, що мала здійснюватися через парафіяльні зібрання та парафіяльні ради [35, с. 553–554].

надаючи релігійно-філософське обґрунтування ідеї парафії як вільного соборного єднання духовенства і мирян й акцентуючи увагу на тому, що церква має спиратися не на державну підтримку, а на моральний авторитет православних пастирів, їхню спроможність об'єднати розрізнені елементи суспільства у церковну общину задля творчої співпраці у розбудові царства Божого. Один із пріоритетних напрямів реформування парафій автори часопису вбачали у подоланні прірви між пастирями і парафіянами, формуванні їхніх взаємин, кажучи словами В. Завітневича, не «на нормах формально-юридичних приписів, а на вільному єднанні душ за законом любові» [8, с. 117]. Вирішення цього завдання релігійні мислителі пов'язували з переосмисленням призначення та мети діяльності духовенства, з усвідомленням неприпустимості перетворення священника на «адміністратора» храму. Адже за умов російського цезарепапізму священник став не «пастирем», а «підлеглим єпископу чиновником, що обмежувався здійсненням богослужіння і треб» [17, с. 106], а паства – інструментом отримання засобів для існування духовенства [17, с. 108]. Це відбулося внаслідок забуття церковною свідомістю справжнього пастирського ідеалу, згідно з яким священник є духовним наставником і провідником своїх парафіян: як писав В. Екземплярський, церковні пастирі можуть бути лише отцями і вчителями, але ж ніяк не владиками, начальниками й адміністраторами [40, с. 100]. На його думку, сама підміна ідеалу пастирства ідеалом владарювання сприяла поширенню такого небезпечного церковного явища, як клерикалізм, що «затмарив лик Христа у церкві» [40, с. 101]. Єдиний шлях до подолання клерикально-бюрократичних церковних традицій В. Екземплярський убачав у запровадженні інституту безоплатного священства, в рамках якого обраний паствою священник здобуватиме необхідні засоби для прожиття не за рахунок виконання пастирських обов'язків, а через служіння в різних сферах суспільного життя [40, с. 5–7].

Водночас автори часопису «Христианская мысль» акцентували увагу й на необхідності залучення мирян до активної участі у справі церковного врядування, обґрунтовуючи право парафіян обирати свого пастиря. Жваво обговорюючи одне з найгостріших питань церковного життя, пов'язане із проблемою виборності духовенства [7; 16–17; 22–23; 27–28; 38], релігійні філософи розглядали утвердження виборного начала в парафіяльному житті як дієвий засіб подолання хибної практики функціонування парафій у вигляді «установ», адміністрованих єпископатом, який нерідко приймав рішення щодо обрання священників або переміщення їх із одної парафії до іншої на підставі лише особистісного «архіпастирського воління» і не враховував ду-

мок парафіян [17; 27–28]. Доволі цікавий погляд П. Кудрявцева на цю проблему. Переосмислюючи ідею Олексія Хом'якова про єдність церковного організму, Кудрявцев розглядає парафію як «єдність у двійці»: пастир і паства є двома нерозривними частинами одного цілого. Виокремлюючи два типи взаємин між пастирем і паствою, він надає їм психологічного обґрунтування за аналогією взаємин між батьком і дітьми та між чоловіком і дружиною. У першому випадку питання про право вибору свого пастиря-батька недоречне. У другому ж випадку відносини між пастирем і паствою, подібно до союзу чоловіка і дружини, постають як нерозривний містично-релігійний союз, що віддзеркалює союз Христа з церквою. Така єдність передбачає вільне волевиявлення та визнання своїх обов'язків обома рівними сторонами, а отже, необхідність обрання пастиря його паствою [16, с. 108].

Осмилюючи засадничі принципи церковного оновлення, релігійні філософи глибоко усвідомлювали той факт, що за наявних умов суспільно-політичного та церковного життя ідеал церкви як соборної єдності в ім'я Бога і любові надто недосяжний. Тим паче, що навіть за умови реформування більшість парафій нездатні до творчого відродження, життєвого втілення ідеалу «братерського любовного єднання, закладеного у Православ'ї» [4, с. 148]. Тож автори київського часопису (А. Жураковський, В. Екземплярський, П. Кудрявцев) обстоюють ідею створення православних братств на основі духовної спільності їхніх членів [4, с. 148; 24, с. 219]. Варто зазначити, що, прийнявши священство, о. Анатолій Жураковський спромігся втілити цю ідею в життя у 1920-х рр., у часи нелегких випробувань для духовенства і вірян, згуртувавши навколо себе молодіжну православну общину, діяльність якої ґрунтувалася на принципі соборного єднання у «живому організмі любові» [26].

Чимало уваги часопис «Христианская мысль» приділив і проблемі реформування храмового богослужіння. Це й не дивно, адже стан літургійної культури у передреволюційній Росії спричинював глибоке занепокоєння у багатьох представників духовенства і вірян [1, с. 20]. Під час обговорення шляхів оновлення храмового богослужіння особливий акцент було зроблено на потребі більшої доступності богослужіння для людей [1, с. 21, 438].

Кажучи словами В. Екземплярського, реформа богослужіння як один із пріоритетних напрямів церковного реформування мала на меті «від-

новлення прав мирян на синовню близькість до свого Спасителя у храмі» [40, с. 95]. Розглядаючи храмову молитву як момент найбільшого наближення до Христа і спілкування з ним, В. Екземплярський наполягає на необхідності живої участі у ній не лише священнослужителів, а й вірян. Євхаристійний канон, на його переконання, має стати найінтимнішим моментом спілкування вірян як із Богом, так і один із одним. Справжнє єднання у молитві передбачає усунення всіх зовнішніх перепон – приміром, царських воріт, які відмежовують пастиря від пастви; звільнення богослужіння від надмірної кількості малодоступних молитов та піснеспівів на старозавітні теми і наповнення богослужіння євангельським словом; відмову від незрозумілої для більшості вірян церковнослов'янської мови літургії.

На особливу увагу заслуговують міркування А. Жураковського, висловлені у статті «Літургійний канон тепер і раніше» (1917) [5]. На його думку, літургія – це осердя церковного життя і «живе свідчення про внутрішній стан церковної свідомості в наші дні» [5, с. 3], а отже, найяскравіше віддзеркалення кризового стану російського православ'я. Богослужіння увиразнює відчуженість християнської релігії від життя, підміну християнства «вселенського, космічного, соціального» християнством «індивідуальним, прихованим від світу в олтарі» [5, с. 4]. Причина цього відчуження – надто помітна віддаленість сучасного церковного життя від первинного розуміння літургійного канону, закарбованого у давніх літургіях, вихолощення змісту й ідейного багатства давнього літургійного канону, що вміщує у собі «цілу філософію любові» [5, 9–10, с. 11] та її невіддільність від сутності християнства. Тож шлях церковного реформування, підсумовує А. Жураковський, має спрямовуватися на відновлення первісного глибинного змісту літургійних таїнств, затьмареного настановами цезарепапізму і клерикалізму, на розкриття містичної глибини православ'я з його мотивами соборності та «дієвої любові до світу і людей» [5, 11–12, с. 31].

Отже, як бачимо, публікації у київському часописі «Христианская мысль» (1916–1917) містять спроби концептуального осмислення ідейних настанов і основних напрямів церковного реформування, не лише цікавих для дослідників релігійно-філософської думки та історії церкви початку ХХ ст., а й актуальних і значущих для розуміння стану і проблем сучасного церковного життя.

Список літератури

1. Балашов Н. В. На пути к литургическому возрождению / прот. Николай Балашов. – М. : Духовная библиотека, 2001. – 507 с.
2. [Богдашевский Дмитрий Иванович]. Замечания о выборах кандидатов на свободные кафедры КДА 14 июня [ ] г. Черновик / [Д. И. Богдашевский]. – Ін-т рукопису Нац.

- библиотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф. 191. – Спр. 71. – 3 арк.
3. Верховской П. В. Прошлое, настоящее и возможно будущее положение православной церкви в России / П. В. Верховской // Христианская мысль. – 1917. – № 5–6. – С. 65–102.
  4. Жураковский А. Е. Из дум о братстве в Церкви / Анатолий Жураковский // Христианская мысль. – 1917. – № 5–6. – С. 142–149.
  5. Жураковский А. Е. «Литургический канон теперь и прежде» (К вопросу о церковной реформе) / Анатолий Жураковский // Христианская мысль. – 1917. – № 9–10. – С. 4–26; № 11–12. – С. 10–34.
  6. Завитневич В. З. К вопросу о корнях нашей немощи / В. З. Завитневич // Христианская мысль. – 1916. – № 3. – С. 72–80.
  7. Завитневич В. З. На чем утверждаются отрицатели церковной реформы / В. З. Завитневич // Христианская мысль. – 1916. – № 8. – С. 222–231.
  8. Завитневич В. З. С чего и как начать церковную реформу / В. З. Завитневич // Христианская мысль. – 1916. – № 6. – С. 113–125.
  9. Зеньковский В. В. На новом пути / В. В. Зеньковский // Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 199–206.
  10. Зеньковский В. В. Россия и Православие / В. В. Зеньковский // Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 101–118; № 2. – С. 102–119; № 4. – С. 85–102.
  11. Зеньковский В. В. Россия и Православие / В. В. Зеньковский // Собрание сочинений : в 2 т. / В. В. Зеньковский. – Т. 2. – М. : Русский путь, 2008. – С. 7–64.
  12. Кудрявцев П. П. В добрый путь / П. П. Кудрявцев // Христианская мысль. – 1917. – № 3. – С. 195–198.
  13. [Кудрявцев П. П.]. На церковно-общественные темы : 1-е марта 1916 г. в жизни православной церкви в России / К. // Христианская мысль. – 1916. – № 5. – С. 132–135.
  14. Кудрявцев П. П. Россия и Царьград. Три момента в литературной истории вопроса / П. П. Кудрявцев // Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 119–139; № 2. – С. 120–126; № 3. – С. 97–113.
  15. [Кудрявцев П. П.]. Слава Богу! / К. // Христианская мысль. – 1917. – № 3–4. – С. 216–217.
  16. [Кудрявцев П. П.]. Упускаемая из виду сторона церковной реформы / К. // Христианская мысль. – 1916. – № 6. – С. 105–112.
  17. Кузнецов Н. Д. К вопросу о выборном духовенстве / Н. Д. Кузнецов // Христианская мысль. – 1917. – № 5–6. – С. 103–130.
  18. Лашнюков В. Свободная церковь в свободном государстве / В. Лашнюков // Христианская мысль. – 1917. – № 3–4. – С. 191–193.
  19. Льевич В. С. Творческий сдвиг // Христианская мысль. – 1917. – № 1. – С. 115–124.
  20. Мейендорф И. Русский епископат и церковная реформа (1905 г.). Русский перевод доклада, прочитанного на английском языке 28 апреля 1971 г. в Миннеаполиском университете, США / Протоиерей Иоанн Мейендорф. – Режим доступа: <http://www.lib.cerkov.ru/preview/3153>. – Назва з екрана.
  21. П. Б. На церковно-общественные темы / Б. П. // Христианская мысль. – 1916. – № 5. – С. 132–144.
  22. П. Б. Некоторые мысли о минувшем годе в жизни русской Церкви / Б. П. // Христианская мысль. – 1917. – № 1. – С. 124–136.
  23. П. Б. Около приходского вопроса / Б. П. // Христианская мысль. – 1916. – № 10. – С. 137–142.
  24. Православные, объединяйтесь! / Ред. «Христианской мысли» // Христианская мысль. – 1917. – № 3–4. – С. 218–219.
  25. Рыбинский В. Из академической жизни / В. Рыбинский // Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 1. – С. 170–193.
  26. Священник Анатолий Жураковский : материалы к житию / сост. и вст. ст. П. Г. Проценко. – Париж : УМКА – PRESS, 1984. – 227 с.
  27. С. В. Хроника церковной жизни / В. С. // Христианская мысль. – 1916. – № 3. – С. 150–164.
  28. С. В. Церковная жизнь и ее освящение в периодической печати / В. С. // Христианская мысль. – 1916. – № 2. – С. 151–167.
  29. Титов И. Страничка из истории реформы прихода / И. Титов // Церковно-общественный вестник. – 1913. – № 18. – С. 11–13.
  30. Ткачук М. Л. За що його осудили? (До історії вигнання з Київської духовної академії професора В. І. Екземплярського) / Марина Ткачук // Київська Академія. – Вип. 8. – 2010. – С. 64–78.
  31. Ульяновський В. І. Двічі професор : Степан Голубев в університетському та академічному контекстах / В. І. Ульяновський. – К. : НКПЗ, «Фенікс», 2007. – 360 с.
  32. Филиппенко Н. Г. Киевское религиозно-философское общество (1908–1918/19) : очерк истории / Наталия Филиппенко. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 140 с.
  33. Фирсов С. Л. Краткий обзор истории Православной Российской Церкви в 1901–1917 гг. / С. Л. Фирсов // Церковь в Империи / Сергей Фирсов. – СПб. : Сагис, Держава, 2007. – С. 10–97.
  34. Фирсов С. Л. Православная Церковь между двумя революциями (1905–1917 гг.) / С. Л. Фирсов // Церковь в Империи / Сергей Фирсов. – СПб. : Сагис, Держава, 2007. – С. 133–144.
  35. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х–1918 гг.) / Сергей Фирсов. – М. : Круглый стол по религиозному образованию и диаконии, 2002. – 623 с.
  36. Христианская мысль // Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 2.
  37. Шкаровский М. В. Русская православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, Лепта, 2010. – С. 45–60.
  38. Щукин В. К вопросу о реформе русской православной Церкви / свящ. В. Щукин // Христианская мысль. – 1917. – № 1. – С. 97–107.
  39. Экземплярский В. И. К предстоящему Церковному Съезду в Москве / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1917. – № 5–6. – С. 157–160.
  40. Экземплярский В. И. О направлении церковной реформы / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1917. – № 9–10. – С. 90–111; № 11–12. – С. 3–9.
  41. Экземплярский В. И. Свобода / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 187–190.
  42. Экземплярский В. И. Христианское юродство и христианская сила / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 63–86; № 2. – С. 58–67; № 3. – С. 28–43.

L. Pastushenko

IDEA OF CHURCH REVIVAL ON THE PAGES OF “CHRISTIANSKAIA MYSL” (1916–1917)

In the article the content of publications in Kyiv religious-philosophical magazine of “Christianskaia mysl” according to the questions of Russian Orthodox Church reformation at the beginning of XX century is analyzed.

Keywords: “Christianskaia mysl”, Russian Orthodox Church, church reformation, state-church relations, collegiality, parochial question, liturgy.

Матеріал надійшов 05.03.12.